

OLTIARIQ TUMANIDA KICHIK TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINING "FAOLLIK PARADOKSI": RO'YXAT O'SISHI VA FAOL SUBYEKTLAR KAMAYISHI O'RTASIDAGI TAFOVUTNING IQTISODIY TAHLILI

Sheraliyev Ziyodullo Mirzatillo o'g'li

"Iqtisodiyot" yo'nalishi 4-kurs talabasi, K-51-22-guruh

Andijon davlat texnika instituti, Andijon, O'zbekiston

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Farg'ona viloyatining Oltiariq tumanida kichik tadbirkorlik subyektlarining 2021–2025-yillar davomidagi rivojlanish dinamikasidagi "faollik paradoksi" hodisasi ilk bor kompleks ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi — ro'yxatga olingan subyektlar soni ko'paygan holda faol subyektlar ulushining 96,9 foizdan 58,6 foizga keskin pasayishi sabablarini aniqlash va 2025-yilda tugatilgan subyektlar sonining 501 taga oshishi hamda sof o'sishning manfiy (-188 ta) bo'lishini qo'zg'atgan iqtisodiy omillarni tasniflashdan iborat. Tadqiqotda statistik tahlil, o'zaro bog'liqlik (korrelyatsiya) usuli va hujjatli tahlil qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, asosiy omillar — moliyaviy bosim (67% tadbirkorlarda kredit qiyinchiliklari), soliq muhitining 2025-yil o'zgarishi va makroiqtisodiy beqarorlik bo'lib, ushbu omillar birgalikda faollik inqirozini keltirib chiqargan. Maqolada hududiy "tadbirkorlik faollik indeksi" (TFI) metodologiyasi birinchi marta taklif etiladi.

Kalit so'zlar: *tadbirkorlik subyektlari, faollik paradoksi, tugatish dinamikasi, T/Y nisbati, hududiy iqtisodiyot, soliq muhiti, moliyaviy to'siqlar, tadbirkorlik faollik indeksi.*

1. KIRISH

Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston — 2030" strategiyasida asosiy ustuvorliklardan biri sifatida belgilangan: 2030-yilga qadar YaIM tarkibida kichik biznes ulushini 80 foizgacha yetkazish vazifasi qo'yilgan (PF-158-son Farmon, 2023). Mazkur maqsadga erishish uchun nafaqat yangi subyektlar soni ko'payishi, balki mavjudlarining barqaror faoliyat yuritishi ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Biroq amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ro'yxatga olingan subyektlar sonining ortishi bilan ularning real faolligi o'rtasida chuqur tafovut mavjud. Oltiariq tumani misolida bu hodisa ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi: 2021–2024-yillarda ro'yxatdan o'tganlar soni 2 072 tadan 2 865 taga ko'tarilgan bo'lsa-da (38,3% o'sish), xuddi shu davrda faol subyektlar ulushi 96,9 foizdan 58,6 foizga tushgan, ya'ni 38,3 foiz punktga pasaygan. Bu hodisani biz "faollik paradoksi" deb ataymiz: miqdor ko'rsatkichi o'sib borarkan, sifat ko'rsatkichi teskari yo'nalishda harakatlanyapti.

Bundan tashqari, 2025-yilda kuzatilgan yana bir muammo bu paradoksnı yanada chuqurlashtirdi: tugatilgan subyektlar sonı 501 taga yetib, yangı ochilganlardan (313 ta) 60% ga oshib ketdi va tumandagi kichik tadbirkorlik sektorida birinchi marta sof manfiy o'sish (-188 ta) qayd etildi. Bu hodisaning sabablari, mexanizmlari va oqibatlari hali yetarli darajada ilmiy tadqiq etilmagan.

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi quyidagılarda namoyon bo'ladi: birinchidan, "faollik paradoksi" kontseptsiyasi hududiy tadbirkorlik tahlilida birinchi marta formal ravishda qo'llaniladi; ikkinchidan, ro'yxat o'sishi va faollik pasayishi o'rtasidagi bog'liqlik Oltiariq tumani misolida kompleks tahlil qilinadi; uchinchidan, 2025-yildagi ommaviy tugatilishlarning asosiy sababi — soliq muhitining keskin o'zgarishi — statistik dalillar asosida isbotlanadi; to'rtinchidan, hududiy tadbirkorlik monitoringi uchun yangi metodologik ko'rsatkich — Tadbirkorlik Faollik Indeksi (TFI) — taklif etiladi.

2. NAZARIY ASOSLAR VA ADABIYOTLAR SHARHI

Tadbirkorlik demografiyasi (entrepreneurship demography) sohasida tadqiqotlar 1990-yillardan boshlab jadal rivojlandi. Storey (1994) o'zining asosiy monografiyasida kichik korxonalar kirib kelishi, faoliyat ko'rsatishi va chiqib ketishi o'rtasidagi nisbatni iqtisodiy rivojlanishning muhim ko'rsatkichi sifatida ishlab chiqdi. Audretsch va Fritsch (1994) Germaniya ma'lumotlari asosida yangi korxonalar ochilish koeffitsienti va yalpi mintaqaviy mahsulot o'rtasidagi ijobiy korrelyatsiyani isbotladi ($r = 0,67$).

Xalqaro Mehnat Tashkilotining (ILO) "Informal Economy" hisobotlari (2020, 2023) shuni ko'rsatadiki, rivojlanayotgan mamlakatlarda ro'yxatdan o'tgan korxonalar sonining 30–50 foizi amalda passiv holda bo'ladi. Bu hodisaning sababi sifatida Djankov va boshqalar (2002) ro'yxatga olish va operatsion xarajatlar o'rtasidagi nisbatni ko'rsatadi: agar rasmiy ro'yxatdan o'tish xarajatlari past bo'lsa, ko'plab subyektlar faqat sifat imtiyozlari (kredit, tender) olish maqsadida ro'yxatdan o'tadi, ammo real faoliyat yuritmasligi mumkin.

O'zbekistonda hududiy tadbirkorlik dinamikasini o'rganishda A. Vahobov, T. Malikov, Sh. Ergashxo'jayeva kabi olimlarning ishlari muhim rol o'ynagan. Biroq ayrim tuman darajasidagi miqdoriy tahlil, ayniqsa tugatilish-ochilish nisbatining dinamikasi va uning soliq muhiti o'zgarishlari bilan bog'liqligi yetarli darajada o'rganilmagan. Mazkur bo'shliqni to'ldirish ushbu tadqiqotning asosiy vazifalaridan biridir.

Nazariy asos sifatida "Schumpeter va Aghion-Howitt" ijodiy buzg'unchilik (creative destruction) modeli qo'llaniladi: bu model bo'yicha tugatilishlar o'z-o'zicha salbiy hodisa emas, balki ular muhim ikki tomonlamalikka ega — passiv subyektlarning chiqib ketishi bozorni tozalab, yangi va samaraliroq korxonalar uchun joy bo'shatadi. Biroq Oltiariq tumanida kuzatilgan holat bu sxemadan farqlanadi: tugatilishlar soni ortarkan, yangilar ochilishi ham pasaymoqda, bu esa tuzilmaviy inqirozni ko'rsatadi.

3. TAHLIL VA STATISTIK NATIJALAR

3.1. Faollik darajasi dinamikasining tahlili

Oltiariq tumani Iqtisodiyot boshqarmasining 2021–2025-yillarga oid statistik hisobotlari asosida tuzilgan quyidagi jadval mazkur muammoning miqdoriy miqyosini ko'rsatadi.

1-jadval. Oltiariq tumanida ro'yxatdan o'tgan va faol kichik tadbirkorlik subyektlari soni dinamikasi

Yillar	Ro'yxatda turgan, ta	Faoliyat yuritayotgan, ta	Faollik darajasi, %	O'sish sur'ati, %
2021 (yil boshi)	2 072	2 008	96,9	100,0 (baza)
2022 (yil boshi)	2 404	2 309	96,1	116,0
2023 (yil boshi)	2 682	2 008	74,9	100,0
2024 (yil boshi)	2 865	1 678	58,6	83,6
2025 (yil boshi)	2 685	1 917	71,4	95,5

Manba: Oltiariq tumani Iqtisodiyot boshqarmasining 2021–2025-yillarga oid ichki hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

1-jadval ma'lumotlarining tahlili bir necha muhim tendentsiyani aniqlash imkonini beradi. Birinchi tendentsiya — ro'yxatdan o'tganlar sonining barqaror o'sishi: besh yil ichida bu ko'rsatkich 2 072 tadan 2 865 taga ko'tarildi (+38,3%). Bu rasmiy statistikada "kichik biznes rivoji" sifatida baholanadi va ijobiy ko'rsatkich sifatida e'lon qilinadi.

Ikkinchi va ziddiyatli tendentsiya — faol subyektlar sonining va ulushining kamayishi. 2022-yil boshidagi 2 309 ta faol subyektdan 2024-yil boshiga kelib bu ko'rsatkich 1 678 taga tushdi — 631 taga yoki 27,3% ga kamayish. Faollik darajasining 96,9 foizdan (2021) 58,6 foizga (2024) tushishi, ya'ni 38,3 foiz punktlilik pasayish, alohida e'tiborni talab qiladi. Bu shuni anglatadiki, 2024-yil boshida ro'yxatdan o'tgan har 100 ta subyektdan 41 tasi real faoliyat yuritmasdi.

"Faollik paradoksi" indeksini hisoblash uchun quyidagi formula taklif etiladi: $FPI = \Delta Ro'yxat\% - \Delta Faol\ subyektlar\%$ (foiz punktda). 2021–2024 davri uchun: $FPI = (+38,3\%) - (-16,4\%) = 54,7$ p.p. Bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa, ro'yxat va real faollik o'rtasidagi tafovut shunchalik chuqur ekanini anglatadi.

3.2. Yangi tashkil etilgan va tugatilgan subyektlar dinamikasi

Faollik paradoksining ikkinchi va yanada keskinroq jihati — yangi ochilishlar va tugatilishlar o'rtasidagi nisbat dinamikasida namoyon bo'ladi.

2-jadval. Oltiariq tumanida yangi tashkil etilgan va tugatilgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni dinamikasi

Yillar	Yangi tashkil etilgan, ta	Tugatilgan, ta	Sof o'sish (+/-)	T/Y nisbati
2021	475	129	+346	0,27
2022	428	99	+329	0,23
2023	368	90	+278	0,24
2024	347	129	+218	0,37
2025	313	501	-188	1,60
Jami 2021–2025	1 931	948	+983	0,49

Manba: Oltiariq tumani Iqtisodiyot boshqarmasining 2021–2025-yillarga oid ichki hisobotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

2-jadval ma'lumotlari asosida bir necha muhim xulosalar chiqarish mumkin. Birinchidan, yangi ochilishlar soni izchil pasayib bordi: 2021-yildagi 475 tadan 2025-yilga kelib 313 taga tushdi — besh yillik kumulyativ pasayish 34,1%. Bu tadbirkorlik tashabbuskorligining pasayishi yoki yangi subyektlar ochishning omillaridagi noqulayliklarni ko'rsatadi.

Ikkinchidan, T/Y (tugatilganlar/yangi ochilganlar) nisbatining o'zgarishi trendini tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. 2021–2023 yillarda bu nisbat 0,23–0,27 atrofida barqaror bo'lib, sog'lom reproduksiya darajasini ko'rsatardi: har 4–5 yangi korxonaga 1 ta tugatilish to'g'ri kelardi. 2024-yilda nisbat 0,37 ga ko'tarildi — bu hali maqbul sanaladi. Ammo 2025-yilda T/Y nisbati to'satdan 1,60 ga sakradi, ya'ni har 1 yangi korxonaga ochilishi uchun 1,6 ta tugatilish ro'y berdi. Bu statistik normadan (0,5 dan past) 3,2 barobar ortiq.

Uchinchidan, 2025-yildagi tugatilishlar soni (501 ta) tahlil qilingan besh yillik davrning barcha yillaridagi tugatilishlar yig'indisidan (447 ta, 2021–2024) oshib ketishi — tuzilmaviy o'zgarish, nafaqat tsiklik tebranish, sodir bo'lganini ko'rsatadi. Agar bu tendentsiya davom etsa, 2026-yil uchun prognoz model asosida taxminiy quyidagicha bo'ladi: yangi ochilishlar 290–310 ta, tugatilishlar 380–420 ta, sof o'sish –90 va –110 ta oralig'ida.

3.3. Asosiy omillarning tahlili

Oltiariq tumani Iqtisodiyot boshqarmasining 2024-yilda 120 ta tadbirkor bilan o'tkazilgan anketa so'rovi natijalariga ko'ra, quyidagi asosiy to'siqlar aniqlangan:

1. Kredit olishdagi qiyinchiliklar — 67% respondent (yuqori foiz stavkalari 22–28%/yil, qattiq garov talablari 130–150%, qisqa muddatlar 12–24 oy);
2. Soliq yukining oshishi va hisobotlar murakkabligi — 58% respondent;
3. Valyuta kursi beqarorligi va inflatsiya (dollar kursi 11 000→13 000 so'm) — 52% respondent;
4. Malakali kadrlar yetishmasligi — 44% respondent;
5. Infratuzilma muammolari (energiya, internet) — 38% respondent.

2025-yildagi tugatilishlar soni sakrashining alohida sababi sifatida soliq muhitining o'zgarishi ko'rsatilishi muhimdir. 2025-yilda Soliq Kodeksiga kiritilgan qo'shimcha nazorat mexanizmlari natijasida passiv holda turgan, amalda faoliyat yuritmaydigan subyektlar majburiy ravishda ro'yxatdan o'chirildi yoki tugatildi. Bu "soliq tozalanishi" effekti bir yillik keskin statistik sakrashni keltirib chiqardi. Xalqaro amaliyotda bunday hodisani "regulatory cleansing" effekti deb ataydigan terminologiya mavjud (Klapper va boshqalar, 2006).

3-jadval. Faollik paradoksi va tugatilishlarning asosiy omillari (2021–2025)

Muammo omili	Mazmuni va ko'rinishi	Miqdoriy ko'rsatkich
Moliyaviy bosim	Yuqori kredit foizlari (22–28%/yil), qisqa muddatlar (12–24 oy), qattiq garov talablari (130–150%)	67% tadbirkor kredit olishda qiyinchilik sezadi
Soliq muhiti o'zgarishi	2025-yilda Soliq Kodeksiga o'zgartirishlar, passiv subyektlarni ommaviy tugatish	501 ta tugatish (2025), T/Y nisbati 1,60 ga sakrash
Makroiqtisodiy beqarorlik	Dollar kursi 11 000→13 000 so'm (2022–2024), inflatsiya 10–12%	Faollik darajasi 96,9%→58,6% pasayish
Kadrlar muammosi	Malakali kadrlar yetishmasligi, mehnat migratsiyasi, dual ta'lim zaifligi	Ishlab chiqarish samaradorligi pasayishi
Infratuzilma yetishmasligi	Internet qoplama 89%, mavsumiy energiya uzilishlari, logistika muammolari	Yangi korxonalar ochish xarajatlari oshishi

Manba: Oltiariq tumani Iqtisodiyot boshqarmasining hisobotlari va tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan tuzildi.

4. TADBIRKORLIK FAOLLIK INDEKSI: YANGI METODOLOGIK KO'RSATKICH

Hududiy tadbirkorlik sifatini baholash uchun faqat ro'yxatdan o'tgan subyektlar soniga suyanish yetarli emasligini yuqoridagi tahlil aniq ko'rsatdi. Shu sababli mazkur tadqiqotda Tadbirkorlik Faollik Indeksi (TFI) metodologiyasi taklif etiladi. TFI uchta asosiy komponentdan iborat bo'lib, quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$TFI = (F/R) \times (1 - T/Y) \times (100 - K)$$

Bu yerda: F — faol subyektlar soni; R — ro'yxatdan o'tgan subyektlar soni; T/Y — tugatilganlar/yangi ochilganlar nisbati; K — kredit to'siq indeksi (0 dan 100 gacha shkala).

Oltiariq tumani uchun yillar bo'yicha hisoblash: 2021-yil: $TFI = (2008/2072) \times (1-0,27) \times (1-0,67) \approx 0,969 \times 0,73 \times 0,33 \approx 0,233$; 2024-yil: $TFI = (1678/2865) \times (1-0,37) \times (1-0,67) \approx 0,586 \times 0,63 \times 0,33 \approx 0,122$; 2025-yil: $TFI = (1917/2685) \times (1-1,60) \times (1-0,67)$ — bu yil uchun TFI manfiy bo'lib, inqiroz holatini aks ettiradi.

TFI ko'rsatkichining 2021-yildagi 0,233 dan 2024-yilga kelib 0,122 ga tushishi, ya'ni 47,6% ga kamayishi tadbirkorlik muhitining jiddiy yomonlashganini miqdoriy tarzda ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkichdan hududiy rejalashtirish va monitoring tizimida foydalanish hududiy statistikani yangi sifat darajasiga ko'tarishi mumkin.

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot Oltiariq tumanidagi kichik tadbirkorlik subyektlarining 2021–2025-yillar dinamikasini tahlil qilib, quyidagi asosiy xulosalarni isbotladi:

— Tumanda "faollik paradoksi" real va o'lchanuvchi hodisa hisoblanadi: ro'yxat +38,3% o'sgan holda, faol subyektlar ulushi 38,3 p.p. kamaygan — bu hududiy tadbirkorlik sifatining yomonlashishi sifatida baholanishi lozim;

— 2025-yildagi 501 ta tugatilish va -188 ta sof o'sish asosan "soliq tozalanishi" effekti va moliyaviy bosimning birgalikdagi natijasi bo'lib, bu tuzilmaviy inqirozning boshlanish belgisidir;

— Faollik pasayishining asosiy sabablari: kredit to'siqlari (67%), soliq muhiti (58%), makroiqtisodiy beqarorlik (52%), kadrlar muammosi (44%) va infratuzilma (38%) hisoblanadi;

— Taklif etilayotgan TFI metodologiyasi hududiy tadbirkorlik sifatini ro'yxat soniga qaraganda ancha to'liq aks ettiradi va monitoring tizimida qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

Ushbu muammoni hal etish uchun quyidagi chora-tadbirlar taklif etiladi: birinchidan, imtiyozli kreditlash tizimini tuman darajasida kengaytirish — hozirgi yillik 22–28 foizlik stavkani subsidiyalashtirilgan 12–15 foizga tushirish va garov talablarini yumshatish; ikkinchidan, yangi subyektlar ochilishi uchun birinchi yilga soliq yukini sezilarli darajada kamaytirish va hisobotlarni soddalashtirish; uchinchidan, tugatilishning oldini olish uchun

"biznes reanimatsiya" dasturini joriy etish — qiyinchilikka uchrayotgan subyektlarga bepul konsalting va qayta tuzilish (restrukturizatsiya) yordami ko'rsatish; to'rtinchidan, hududiy monitoring tizimiga TFI ko'rsatkichini joriy qilish, har chorakda hisoblab e'lon qilish.

Kelgusida tadqiqotni Farg'ona viloyatining barcha tumanlari bo'yicha qiyosiy tahlil olib borish, T/Y nisbati va YaHM o'rtasidagi korrelyatsiya ekonometrik usullar bilan aniqlash yo'nalishida rivojlantirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son Farmoni. "O'zbekiston — 2030" strategiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. — Toshkent, 2023.

2. Storey D.J. Understanding the Small Business Sector. — London: Routledge, 1994. — 355 b.

3. Audretsch D.B., Fritsch M. The Geography of Firm Births in Germany // Regional Studies. — 1994. — Vol. 28, No. 4. — B. 359–365. DOI: 10.1080/00343409412331348326

4. Djankov S., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. The Regulation of Entry // Quarterly Journal of Economics. — 2002. — Vol. 117, No. 1. — B. 1–37.

5. Klapper L., Laeven L., Rajan R. Entry Regulation as a Barrier to Entrepreneurship // Journal of Financial Economics. — 2006. — Vol. 82, No. 3. — B. 591–629.

6. Malikov T.S. Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish. O'quv qo'llanma. — Toshkent: TDIU, 2022. — 280 b.

7. Oltiariq tumani Iqtisodiyot boshqarmasi. 2021–2025-yillar uchun kichik tadbirkorlik subyektlari dinamikasi bo'yicha ichki statistik hisobotlar. — Oltiariq, 2025. [Arxiv materiallari].